

SLOBODA IZRAŽAVANJA I GLOBALIZACIJA: SUKOB OKO KARIKATURA I VRIJEDNOSTI KOSMOPOLITIKE

Thomas HYLLAND ERIKSEN

Takozvani sukob zbog karikatura koji se pojavio neočekivano i eksplozivno u zimu 2006. godine, a nekoliko mjeseci poslije splasnio kao centralnoafrička epidemija ebola, ima veliku relevantnost za diskusiju o slobodi, pošto to tematizira jednu od sloboda o kojoj se najviše razgovara u našem dijelu svijeta, a to je sloboda izražavanja. Jedan dio od hiljadu novinara komentatora koji su o ovome govorili i pisali u januaru i februaru 2006. godine, upoređivali su to sa *aferom Rušdi* (1988.-2000.). Međutim, drama oko karikatura istovremeno je bila i više i manje pažnje vrijedna nego iranska *fetva* protiv Rušdija i njegovih *Satanskih stihova*. Sukob je doživio svoj klimaks u toku nekoliko sedmica i splasnio je nakon izvjesnog vremena, ali je istovremeno zahvatio privredni i politički život na direktniji i sveobuhvatniji način nego

što je to bio slučaj sa Rušdijem, čiji se *slučaj* ticao jedne osobe, ali je trajao više od deset godina

Kontroverza oko karikatura pokazala je da se u informatičkom vremenu i uvreda može globalizirati brzo i efikasno, a da slučajevi koji dobiju najveću pažnju nisu obavezno reprezentativni za velike grupe te da simbolička vlast utiče na reakcije vezane za relacije među grupama. Bilo je to indirektno podsjećanje na činjenicu da vjerske razlike same po sebi nisu dovoljne za uzrokovanje ozbiljnih konflikta.

U ovom tekstu diskutirat ću o implikacijama sukoba oko karikatura na slobodu izražavanja i na kosmopolitsku vrijednosnu osnovu i zastupati pogled po kome se zajedništvo mora zasnivati na takav način da je ono sjedinjeno sa vrijednostima pluralizma.

* Ovo je prijevod teksta autora Thomasa Hyllanda Eriksena objavljenog u knjizi *Frihet (Sloboda)* čiji su autori Arne Johan Vetlesen i Thomas Hylland Eriksen. Knjiga je objavljena u izdanju izdavačke kuće Universitetsforlaget AS iz Osla, 2007. godine.

To što se dogodilo

Dopustite da prvo prođemo kroz ono što se dogodilo.

U ljeto 2005. godine, Flemming Rose, urednik najvećih danskih novina *Jylland Posten* (koje je Christopher Hitchens, glupom arogancijom ove vrste koja je uobičajena u velikim zemljama, nazvao novinama za koje niko nije čuo), otkrio je da je Kåre Bluitgen napisao knjigu za djecu o životu poslanika Muhammeda, ali da nije uspio pronaći umjetnika koji bi je ilustrirao. U tom periodu je danska javnost uveliko bila okupirana ubistvom Thea van Gogha u Amsterdamu, koje se dogodilo godinu dana ranije, a danski mediji štampali su i objavljivali mnoge, često negativno usmjerene članke o islamu i muslimanima. Bilo je poznato da je među muslimanima sunnijama zabranjeno oslikavanje poslanika Muhammeda. Bluitgenova knjiga, objavljena 2006. godine (Bluitgen, 2006.), koju je krasno ilustrirao anonimni umjetnik, bila je, prateći autora, daleko od toga da prikaže poslanika Muhammeda i islam u lošem svjetlu. Mada Bluitgen bazira knjigu na islamskim izvorima, ipak je ona kontroverzna u Danskoj

Rose je dobio ideju. On se odlučio pozvati najvažnije novinske karikaturiste u zemlji da naprave karikature koje predstavljaju poslanika Muhammeda. Cilj mu je bio pokazati slobodu izražavanja koja je bila apsolutna i izdignuta iznad svih razgovora u liberalnoj Danskoj, a sve to propraćeno je njegovim ličnim riječima: «Cilj je ispitati koliko daleko je došla autocenzura». Dvanaest od četrdeset karikaturista, koliko ih je bilo pozvano, odazvalo se pozivu i dvanaest karikatura bilo je objavljeno u vikend-izdanju *Jylland Postena* 30. septembra 2005. godine.

Crteži su obuhvatili širok spektar tema: od bezopasnih do potencijalno duboko uvredljivih (poznajući generalnu zabranu kod muslimana sunnija, moralo se uzeti u obzir to da se *svaki* crtež poslanika Muhammeda principijelno može razumjeti i doživjeti kao uvreda). Nekoliko sudionika iskoristilo je poziv kao izgovor da kritikuju *Jylland Posten* i njegovo negativno držanje u vezi sa vjerskim pluralizmom u Danskoj. Jedan crtež predstavlja, naprimjer, dječaka školarca crne kose, sa

imenom Muhammed (7a razred u Valby školi) i tekstom na tabli iza njegovih leđa (ispisanim perzijsko-arapskim pismom): «Novinari u *Jylland Postena* su grupa reakcioniranih provokatora». Mnogi drugi crteži moraju se procjenjivati kao bezopasni, mada je jedan, moje je mišljenje, stvarno smiješan. To je onaj kad se grupa samoubica približava nebeskoj kapiji, gdje ih sačekuje apologetski prorok koji kaže: „Stop! Stop! Nestalo nam je djevica». Jedan drugi uzima reakcije na crteže: Par ljutih, naoružanih i, bez dileme, za borbu spremnih ljudi zaustavio je Poslanik, koji drži hrpu dokumenata; on podiže ruku i kaže: „Smirite se prijatelji, sve će doći na svoje“. Ipak, crtež je uradio nevjernik sa Sjevera. Neke od karikatura bile su manje prijateljske. Najproblematičnija je ona na kojoj poslanik Muhammed na svom turbanu nosi bombu sa gorućim fitiljem. Ipak, nije sasvim jasno je li je poruka bila da se poslanik Muhammed prikaže kao terorist. O ovome se može razmišljati i tako da je religija koju je Muhammed utemeljio na putu da bude žrtva terorista koji šire loš glas o njoj (osoba koja treba biti dignuta u zrak je, ustvari, poslanik Muhammed). Protiv ovakvog tumačenja je to što je kelime-i šehadet ispisan na Poslanikovom turbanu. Jedine karikature koje su neosporno zamišljene kao kritika islama jesu one na kojima je poslanik Muhammed sa podignutom sabljom i s očima maskiranim komadom platna, uzetog od feredže žene koja stoji u njegovoj pozadini, i stilizirani crtež na kome Poslanik drži sablju, sa još eksplicitnijim tekstom: «Poslanik, koji nije sav svoj i koji drži žene u podređenom položaju!» I jedna i druga su, bez svake diskusije, negativni komentari kad je u pitanju uloga spolova i pojam džihada u islamu.

Karikature nisu dovele do direktnog skandala, ali da se primijetiti da je već 12. oktobra 2005. godine došao zahtjev iz jedanaest muslimanskih zemalja danskom predsjedniku Vlade Andersu Foghu Rasmussenu s molbom da primi njihove ambasadore u Danskoj kako bi se raspravila situacija i kako bi se prodiskutovalo o stanju u kome se danas nalaze muslimani u Danskoj. Rasmussen nije želio organizirati takav sastanak, izjašnjavajući se kratko i jasno da nije zadatak Vlade da se miješa u posao medija.

Kad su novinari iz drugih danskih medija pitali konzervantive danske imame o njihovom mišljenju, neki od njih odgovorili su da su crteži uvreda za muslimane cijelog svijeta. Organizirane su demonstracije, predvođene sada već umrlim danskim imamom Ahmedom Ebu Labanom, u Kopenhagenu u oktobru 2005. godine. Demonstracije nisu bile isključivo organizirane protiv karikatura, nego protiv dokazano povećane islomofobije u danskom društvu.

Zajedno sa drugim muslimanskim liderima iz Danske, Ebu Laban je, u novembru 2005. godine, posjetio mnoge zemlje Srednjeg Istoka, gdje je tražio podršku za nastavak protesta protiv islamofobije u Danskoj. Kad je Pia Kjærsgaard, lider *Dansk folkepartiet*, čula za ovo putovanje iskoristila je to da optuži ovu grupu muslimana za izdaju države.

U decembru 2005. godine, *Organizacija islamske konferencije* i *Arapska liga* raspravljali su o generalnom bojkotu Danske. Glasine o tome da je Bluitgenovu knjigu naručila Vlada Danske, ništa manje nego kao *Novi Kur'an*, počele su cirkulirati u arapskom svijetu. Neki od autora karikatura dobili su prijeteće smrću i policijsku zaštitu.

U januaru 2006. godine, mali norveški list *Magazinet* objavio je ove karikature. Drugi mediji su štampali jedan dio karikatura, ali u faksimilu, kao ilustracijske vijesti. *Magazinet* ima skroman tiraž, a uređuju ga i štampaju kršćani fundamentalisti i mali je broj ljudi čak i u Norveškoj čuo za taj list prije nego što je reproducirao crteže.

U isto vrijeme, karikature su, u znak solidarnosti, objavljene u mnogim zemljama: *Die Zeit*, *The Times of India*, *France-Soir*, *La Stampa*, *El-Periodica* i *El-Mundo*, da spomenemo samo neke. *BBC* je pokazao crteže na TV-ekranu.

Kao rezultat izazvane pažnje oko lista *Magazinet*, Norveška je u povećanom stepenu promatrana kao sudionik sa Danskom u uroti protiv islama. Početkom februara 2006. godine, protesti u mnogim zemljama dobili su nasilni pravac. Zapaljane su ambasade u Damasku i Bejrutu; Libija je zatvorila svoju ambasadu u Kopenhagenu; naoružani muškarci razorili su ambasadu EU u Gazi, a održane su brojne

demonstracije u mnogim zemljama sa većinskim muslimanskim stanovništvom. Za vrijeme tih nemira, početku februara 2006. godine, u Libiji je ubijeno 11, u Pakistanu 5, Afganistanu 5, Nigeriji 130 osoba. Ali, da bude veća ironija, u Evropi, računajući Dansku i Norvešku, nije niko ubijen.

Paralelno sa ovim ružnim događajima, danske i norveške vlasti počele su osjećati nestabilnost. Norveški ministar vanjskih poslova Jonas Gahr Støre uputio je službeno izvinjenje muslimanima na njegovom putovanju u Palestinu, u januaru 2006. godine. Tom prilikom, on je rekao da je sloboda izražavanja centralna vrijednost u norveškom društvu, ali to ne znači da iko ima pravo vrijeđati druge. Mnogi u Norveškoj pobunili su se zbog Støreovog izvinjenja, zaboravljajući pri tome da je i rasistička mržnja i hajka, kao i podsticanje na činjenje nezakonitih radnji, zabranjena već dugi niz godina u ovoj zemlji, kao i to da on (Støre) nije rekao da se sloboda izražavanja može koristiti da se vrijeđaju drugi.

Nakon svega i nakon što je konflikt eskalirao, mnogi su se izvinili, uključujući i *Jyllan-Posten*, što su uvrijedili mnoge muslimane. Danski predsjednik Vlade nekako je promrmljao svoje izvinjenje nakon što je čuo da arapske zemlje bojkotiraju *Lego*, *Bang&Olufsen* i mliječne proizvode *Arla*. Čak je i konzervativni urednik *Magazineta* sudjelovao u diskusiji na jednom sastanku organiziranom s namjerom pomirenja sa liderima Islamskog savjeta. Na ovoj tački cijela stvar je dobila svoju ličnu dinamiku u mnogim muslimanskim zemljama i nemiri su nastavljeni jedno vrijeme nezavisno od događaja u sjevernoj Evropi. Mnogi od demonstiranata, međutim, nisu ni vidjeli crteže.

Javne debate, demonstracije, optužbe, nemiri i ljutnje pojavili su se iznenada, a nestali postepeno. Već početkom marta 2006. godine, sukob oko karikatura bio je na putu da se potpuno ugasi, uprkos akutnim uticajima, kao što je bilo odgađanje danske državne posjete Indiji, u aprilu, jer je indijska vlada procijenila da je Rasmussen bio «previše kontroverzan», i malo je toga bilo što je pokazivalo da je danski internacionalni renome dugoročno bio oslabljen zbog sukoba oko karikatura.

Prije nego što počnem sa analizom i implikacijama na slobodu izražavanja, možda ne bi bilo loše prezentirati nešto više konteksta. Prvo, mora se spomenuti da su egipatske novine (*El-Fakr*) objavile jednu od karikatura, već u oktobru 2005. godine. Niko u arapskom svijetu zbog ovoga nije zahtijevao bojkot egipatske robe. Jordanski nedjeljnik *El-Šihan* štampao je tri od dvanaest karikatura, u februaru 2006. godine, praćene retoričkim pitanjem: *Šta vrijeda islam više: ove slike ili slike otmičara u Iraku?* (Urednik *El-Šihana* dobio je otkaz, a novine su nestale sa kioska.) Može, također, biti interesantna činjenica da je *Jylland Posten* 2003. godine dobio ponudu da objavi neke karikature Isusa nacrtane rukom Christoffera Zielerera. Urednik je napisao u odgovoru Zieleru: «Faktički, ne mislim da će se čitaoci *Jylland-Postena* zabavljati gledajući ove karikature. Ja mislim da bi oni digli galamu. Zato ja ne želim koristiti to» (Larsen i Seidenfaden, 2006:26). Čovjek može spekulirati dalje – ali ne može se naravno dokazati – bi li jedan dio Danaca, uprkos svojoj iznenadnoj energiji za odbranu slobode izražavanja, bio iritiran da je karikaturist musliman objavio ovakve crteže Isusa, i to u vodećim novinama, gdje je redakcija pozitivno raspoložena prema islamu.

Dalje, vrijedno je primijetiti da je broj demonstranata u ovim demonstracijama bio skroman, iako su demonstranti dali sve od sebe. Skroman broj osoba stoji u centru kontroverze. Pokazalo se da su nekoliko radikalnih imama, nekoliko hiljada ljutih osoba u muslimanskim zemljama i nekoliko urednika koji ne vole islam bili u stanju odrediti dnevni red politike civilnog društva u velikom dijelu svijeta, i to na više sedmica. Ti isti akteri dali su veliki doprinos mogućnosti povećanja polarizacije između muslimana i nemuslimana u čitavom nizu zemalja.

Jedan faktor, koji mnogi od neskandinavskih komentatora nisu uzimali u obzir, jest porast napetosti između danskih muslimana i danskog većinskog stanovništva koji je uslijedio nakon promjene Vlade, 2001. godine, kad je konzervativna vlada, uz podršku, neprijateljski raspoložene prema strancima, *Dansk Folkepartiet*, preuzela kormilo. Danska, dakle, kad je ovo u pitanju, nije bilo koja zapadnoevropska zem-

lja. Danska je, nakon dolaska nove vlade, uvela drakonske zakonske mjere prema pravima manjinskih grupa, što je uticalo na useljeničku politiku i integracione forme u danskom društvu općenito. Reakcije danskih muslimana, sa Ebu Labanom na čelu, mogu se posmatrati u svjetlu tvrdnje da je to bila reakcija na sasvim druge probleme s kojima se muslimani svakodnevno susreću u danskom društvu. U sveobuhvatnoj studiji vezanoj za krizu sa karikaturama, Larsen i Seidenfaden (2006.), tvrde da je jačanje desnice u danskoj politici uzrokovalo pojavu povećane dinamike vezane za sukob oko karikatura. Oni smatraju da se danski muslimani osjećaju nemoćnim i marginaliziranim, a neki od vodećih danskih medija već više godina vode jaku kampanju protiv političkog islama i generalno i intenzivno su fokusirani na probleme vezane za muslimane u Danskoj.

Ova analiza jedva da može dobiti prolaznu ocjenu. Postoje, naime, studije koje pokazuju da su muslimani u Danskoj manje nezadovoljni nego, naprimjer, muslimani u Švedskoj i da je nivo njihovog političkog sudjelovanja veći nego u susjednim skandinavskim zemljama (Togeby, 2006.). Zato, gotovo da ne postoji sumnja u to da je polarizacija stvorena sukobom oko karikatura dala dominirajuće mjesto u medijima islamofobičnim Dancima i militantnim muslimanima. Ebu Laban je lično izjavio jednom njemačkom novinaru, u februaru 2006. godine: «Ja se moram zahvaliti Vladi na njihovoj tvrdoglavosti». Njegova ranija pozicija u danskom društvu brzo se popravila te godine. Činjenica je da niti islamisti niti *Dansk Folkepartiet* i njeni simpatizeri ne žele predstaviti danske muslimane kao obične Dancu. U spomenutom intervjuu u *Die Zeit*, Ebu Laban, prateći novinara, tvrdi da musliman nikad neće biti obični građanin zapadne države. On izvršava «sigurnosni ugovor» sa laičkom državom, ali kao istinski vjernik on nikad ne može prihvatiti sekularizam – odvojenost religije od države. On uvijek mora biti lojalan najvišem vjerskom zakonu, šerijatu. «Mi muslimani moramo koristiti slobodu izražavanja», kazao je imam, «u onom stepenu koji će biti od koristi za islamski cilj» (Lau, 2006.). U isto vrijeme, mnogo je korišten sljedeći citat Ebu Labana: «Ja osuđujem svaki

nasilni čin prema danskim vojnim snagama ili drugima» (Larsen i Seidfaden 2006:142). Kao što znamo, praksa citiranja u novinama je selektivna. *Der Spiegel*ov komentator Henryk M. Broder, koji razmišlja na isti način kao i njegov kolega u *Die Zeit*, zaključuje: «Nažalost, zahvaljujući izvinjenju što su (*Jylland-Posten*) objavili kritične karikature poslanika Muhammeda, demokratske vrijednosti izgubile su naspram totalitarne ideologije» (*Spiegel*, 1. februar 2006.). Drugim riječima: Ako čovjek moli za izvinjenje zbog toga što je nekoga uvrijedio, to znači da je kukavica kojem nedostaju osnovne liberalne vrijednosti.

Moguće pozicije u sukobu oko karikatura

Više kompleksne pozicije nego one spomenute bile su obične i mnoge od njih su relevantne za diskusiju o slobodi izražavanja i globalizaciji. U prvom redu, možemo podijeliti pozicije u dvije grupe: one koje su orijentirane prema konfrontaciji i one koje su raspoložene za dijalog. Kao što je rečeno, karikature nisu objavljene na principijelnim osnovama: prvo je *Jylland Posten* odbio objaviti karikature o Isusu i uredništvo je, naravno, imalo pravo na to jer sloboda izražavanja ne nalaže izdavaču da objavljuje šta bilo. Vlasnici novina, urednici, biraju ono što oni misle da zaslužuje da bude objavljeno. *Jylland Posten* je, prije svega, pozitivno orijentiran prema Vladi, za razliku od lijevo liberalnog *Politikena*, gdje je Seidefraden urednik. Urednik norveškog *Magazineta* Vebjørn Selbekk bio je pristalica arhaičnog *blasfemičnog paragrafa* (koji zabranjuje blasfemijsko izražavanje) sve dok nije objavio karikature o poslaniku Muhammedu i počeo osjećati neprijatne posljedice zbog toga. Drugim riječima, može se reći da principijelna odbrana neograničene slobode izražavanja u ovom kontekstu nekako zvuči šupljo. (Osim toga, sloboda izražavanja već je dovoljno šuplja u liberalnoj Danskoj i Norveškoj, gdje je, naprimjer, zabranjeno podsticati na kršenje zakona, a rasističko šikaniranje je također zabranjeno). Na drugoj strani, čovjek može reći da muslimani koji reagiraju nasiljem ili prijatnom o nasilju zbog karikatura nisu pristalice uspostave dijaloga i mirne samoegzis-

tencije kao najvećih vrijednosti na listi prioriteta. Moguće je ovdje naći mnoge međupozicije između Flemminga Rosea i demonstranata u Bejrutu. Ako se mi, u ovom slučaju, držimo situacije u Danskoj i Norveškoj, a stojimo po strani događanja u arapskim zemljama i svijetu, može se bez daljnjeg reći da su u pravu oni koji su branili pogled da je kontroverza dokazala da postoji nepremostivi jaz između *nas* i *njih*. Ako je to tako, onda je malo vjerovatna mogućnost postojanja društva zasnovanog na zajedničkim vrijednostima u pogledima jednih i različitim vrijednostima u pogledima drugih.

Oni su, drugim riječima, distancirani od kosmopolitskog ideala baziranog na dijalogu i međusobnom razumijevanju koje će mehanički voditi jedinstvu i saglasnosti (vidi, također, Eriksen i Tretvoll 2006:9).

Dopustite mi da kratko spomenem primjere ovog tipa ponašanja.

Krajem januara 2006. godine norveška *Fremskrittspartiet* zahtijevala je da Vlada odstane od daljnjeg kontakta sa Islamskim savjetom Norveške zbog toga jer je ova organizacija bila protiv objavljivanja karikatura.

Drugog februara iste godine, Mula Krekar, kontroverzni kurdski vjerski vođa, koji već dugo živi u Norveškoj, u intervjuu koji je dao listu *Dagbladet*, izjavio je da javno objavljivanje karikatura treba razumjeti kao objavu rata protiv islama.

Sljedeći dan, Johan Galtung, u listu *Klassekampen*, izjavio je da je sada realno očekivati teroristički napad na Dansku i Norvešku. On je razmatrao objavljivanje crteža kao sebično korištenje slobode izražavanja, upoređujući to sa objavljivanjem karikatura koje pokazuju seksualni odnos između Djevice Marije i Svetoga Duha. (Problem je samo da ovakvi crteži sigurno postoje, ali je sigurno i to da nije nijedna jedina kap krvi prolivena zbog toga.)

Odbijanje danske vlade da udovolji molbi da se prime ambasadori muslimanskih zemalja može se, isto tako, gledati kao izraz držanja koje zatvara mogućnosti za međusobno razumijevanje. (S ovim u vezi je čudno da je ista ta vlada uputila zahtjev vladama arapskih zemalja da se izvinu zbog paljenja danskih zastava. Pa nisu ove vlade palile zastave, kao što ni danska vlada

nije objavila karikature!) Izgleda da ove pozicije poriču mogućnost međupozicije, ali na različite načine. Druga mišljenja još više variraju.

Norveška organizacija *Antirasistisk senter* je, 10. februara 2006. godine, organizirala demonstracije s ciljem davanja podrške slobodi izražavanja i međusobnog uvažavanja, a protiv nasilja. Držanje demonstiranja i njihovo ponašanje, koje nije dobilo veliku pažnju medija, bilo je kompleksno zato što je zahtijevalo uzajamni respekt kao uvjet za prakticiranje slobode izražavanja u višekulturnom društvu, odnosno da se osobe *međusobno gledaju i uvažavaju kao ljudi*. Problem je bio i ostao kako ozakoniti međusobno poštovanje.

Poznati muslimanski akademik Tarik Ramadan postavio je sličnu hipotezu u listu *International Herald Tribune*.

„Ono što trebamo na obje strane jest razumijevanje da ovo nije pravno pitanje, niti je to pitanje o pravima. Sloboda izražavanja je pravo u Evropi i ono je zaštićeno zakonom. Niko ne smije osporiti ovaj princip. Istovremeno, mora postojati razumijevanje i to se mora priznati da se sastav evropskog društva promijenio useljavanjem ljudi različitih kultura. Zato se mora pronaći senzibilitet prema muslimanima i drugima koji žive u Evropi.“ (Ramadan, *IHT*, 5. februar 2006.)

Obratite pažnju na korištenje riječi *senzibilitet*. Dopustite da uporedimo ovaj pogled sa pogledom gotovo jednako poznatog kulturnog i književnog kritičara Christophera Hitchensa, koji piše na internet-adresi www.slate.com i koji je nedavno objavio dosta kritički tekst *God is not Great* (Hitchens, 2007.). U svom komentaru slučaja karikatura on podsjeća čitaoca da arapske novine redovno objavljuju antijevrejske karikature i dodaje, čime članak ulazi u svoj klimaks: «Ja ne tražim pravo da zakoljem svinju u sinagogi ili džamiji ili da uriniram na 'svetu knjigu'. Ali, ja ne dozvoljavam da mi se zabrani jesti svinjetina i ja ne namjeravam respektirati one koji rutinski pale knjige».

Hitchens priznaje da su jednom broju ljudi sinagoge i džamije specijalni tip zgrada i prihvata da ta činjenica pretpostavlja njegov respekt, isto kao što on zahtijeva respekt drugih za svoje vrijednosti. Ovo ponašanje može

podsjećati na uzvratnu ravnodušnost, ali to može biti i udruženo sa kosmopolitskom pozicijom koja polazi od priznanja da samegziencija između različitih pogleda na vrijednosti pretpostavlja imanje obzira bez nepotrebnog miješanja u unutrašnje stvari drugih.

Većina komentara koji su objavljeni u danskim i norveškim novinama o ovoj kontroverzi mogu se klasificirati kao *orijentirani prema dijalogu* ili kao *kompleksni*. Bez obzira što je postojala nesaglasnost vezana za objavljivanje karikatura, samo je mali broj onih koji su mislili da to treba biti zabranjeno. Dalje, bilo je neslaganja i o tome koliko je bojkot bio legitiman način za izražavanje averzije prema objavljenim karikaturama. Pri tome se zaboravljalo da su bojkot kao pomoćno sredstvo upotrijebljavali i liberali i socijalisti u našem dijelu svijeta, relativno nedavno, a najočiglednije za vrijeme borbe protiv apartheida, i tada, a i danas može se naći više ljudi koji ne kupuju izraelsku robu.

Pišući u norveškim novinama, jedan musliman je ukazao da postoji čitav set etičkih linija i pravaca u norveškim masmedijima, poznatijih pod sloganom *Budi pažljiv, plakat*. Tu se (u paragrafu 4.3.) definira da čovjek treba poštovanje za ljudska i personalna svojstva, privatni život, rasu, nacionalnost i religiju. U (sunni) islamu, dodaje pisac, bez sumnje je grijeh oslikavati poslanika Muhammeda. Jedan od mogućih odgovora na ovo, prateći Hitchensovu liniju, može biti: Da, to je grijeh tebi, ali nije meni.

Naser Kader, liberal, član Sabora Danske, koji sam sebe opisuje kao *ultra-light muslimana*, pokrenuo je inicijativu za osnivanje mreže *kulturnih muslimana* i pragmatičnih muslimana koji doživljavaju i posmatraju religiju kao samo jedan od više svojih identiteta. U jednom intervjuu, (otprilike u maju 2007., kad je osnovana partija *Ny alliance*), Kader je rekao da «sukob oko crteža poslanika Muhammeda ima jednu pozitivnu stranu – sada znamo gdje se nalaze radikali. Sada je na nama umjerenima da razradimo alternative».

Jednu trojezičku (danski, engleski i arapski) web-stranicu uspostavili su *umjereni danski muslimani* koji su se okupili pod geslom *Sada je dosta!* i sa *mission statement*: «Da, sada

se o svemu može diskutirati i sve kritizirati», sa jednim dodatkom o tome da su karikature poslanika Muhammeda bile provokacija, ali da čovjek ipak ne može zabraniti ovakve iskaze u liberalnom društvu.

Značajniji dijelovi i danskog i norveškog stanovništva smatraju da nije bilo pametno objaviti karikature. Drugi misle da je sloboda izražavanja upravo ispravan put za nepopularne i kontroverzne izjave, kao i karikature poslanika Muhammeda. Zadnje spomenuto razumijevanje izgleda tako kao da je ono nespojivo sa kosmopolitskom pozicijom.

Veoma interesantne bile su i sjevernoameričke reakcije koje su više bile na liniji sa egipatskim hroničarima nego sa članovima danske vlade. Citiran je Bill Clinton da je rekao sljedeće: „Niko od nas nije u potpunosti oslobođen stereotipa o ljudima različite rase, različite etničke grupe i različite religije... Mi smo imali te odvratne primjere u sjevernoj Evropi, u Danskoj..., ove potpuno odvratne karikature o islamu». Clinton nije vidio karikature (možda dvije ili tri od njih za nuždu mogu se opisati kao odvratne), ali to nije poenta ovdje – njegov argument se mora čitati principijelno.

Uprkos značajnoj pojavi nijansiranih i kompleksnih pozicija na obje strane – naprimjer, libanski predsjednik vlade Fouad Saniora, u jednom komentaru vezanom za uništenje danskog konzulata u Bejrutu, kaže: «Ovo apsolutno nije bio način da se izrazi naše mišljenje»; medijsko praćenje slučaja uglavnom je bilo zasnovano na antagonističkim premisama, tako da sukob oko karikatura vrlo lahko mogu koristiti neprijatelji kosmopolitizma kao dokaz da društvo može biti solidarno samo ako je bazirano na idealu o kulturnoj sličnosti. Brza eskalacija konflikta iz decembra 2006. godine može se posmatrati kao klasični slučaj Batesonove šizmogeneze (Bateson, 1972.), dakle kao lični pojačani krug zla. Na jednoj strani imamo one koji tvrde: «Zar to nije ono što mi govorimo, Zapad je protiv islama?» Na drugoj strani imamo one koji tvrde: «Zar to nije ono što mi govorimo? Muslimani se ne mogu intregrirati u Evropu i oni uništavaju naše vrijednosti tako što ih ne žele priznati».

Bateson je koristio princip šizmogeneze da bi osvijetlio fenomene kao što su alkohol-

izam, grupno nasilje i trka u naoružanju. On je bio ubijeđen u to da je jedan od razloga za najobičniju formu šizmogeneze greška u dominantnoj zapadnoj formi za razmišljanje – individualistička završna greška – i napisao da je hvalisanje (*boasting*) jedna od osobina u relaciji između grupe A i grupe B. Ako je jedno hvalisanje podrška drugom hvalisanju, onda će svaka grupa presovati onu drugu. To vodi do betoniranja međusobnih odnosa, što je proces koji – ako ne bude zaustavljen – samo može voditi sve većem rivalstvu i u zadnjoj instanci do neprijateljstva i sloma cijelog sistema (Bateson, 1972:68).

Drugi primjer može biti bračni konflikt. On optužuje *nju* da provodi mnogo vremena van kuće, a rezultat toga je da *on* rijetko ima ispeglane košulje i servira ručak u uobičajeno vrijeme. *Ona* optužuje njega da *on* pokušava kontrolirati *nju* i negira joj njenu samorealizaciju, personalnu autonomiju i poslovnu karijeru. Ali, dolazi i treća instanca, kao posrednik u konfliktu, gdje se uključuju i dječija prava, kao novi argument i nova perspektiva. Konflikt se pogoršava, a razvod braka postaje realnost.

Jasna su ograničenja kod klasične teorije sistema, kao što je Batesonova. Nije bilo nedostataka racionalne treće instance ili alternativne perspektive u konfliktu oko karikatura. Naprotiv, nikakva šovinistička ili antagonistička pozicija nije iznesena a da odmah nije iznesen kontraargument koji je uzimao u obzir nijanse, ispravljao greške i mamio na dijalog, respekt i toleranciju. Zato je obavezno razumjeti zašto su pokazana gledišta i izjave postali uticajni od ostalih. Niti Batesonova, niti bilo koja druga systemska teorija ne mogu reći nešto o ovome. Za razumijevanje razočarenja i pokazanu ljutnju u dijelu muslimanskog svijeta potrebno je gledati ne primarno proizvodne odnose već komunikativne odnose. Poniženje, koje može biti rezultat nedostatka respekta, ovdje je ključna riječ (vidi, također, Eriksen, 2001., i Eriksen i Tretvoll, 2006.). Vjerovatno je da poniženje kao geopolitički faktor potpuno potcjenjuju mnogi istraživači koji izučavaju globalne odnose. Razlog je nesrazmjerni komunikativni odnos, gdje jedan sudionik sjedi sa velikom moći, a onaj drugi sudionik niti ima silu, niti pokušava

govoriti jezikom sile kako bi bio uslišen. Oni poniženi takvu situaciju doživljavaju kao da viču u megafon i čiji glas ne nailazi ni na šta drugo izuzev tišine i prezira. Oni se osjećaju prevarenim, ali bez namjere da odgovore istom mjerom. Onaj ko se osjeća poniženim i prevarenim može reagirati pokoravanjem, rezignacijom, prezirom ili ljutnjom. Poniženje je tipično kolonijalno stanje, izvanredno opisano već kod Frantza Fanonsa u *Peau noire, masques blancs* (*Crna koža, bijele maske*), Fanon, 1952.), gdje jedini *crnjo* želi biti bijel ili u najmanjoj mjeri bijel što je više moguće. U postkolonijalnoj formi ovaj mentalitet ujke Toma prolazi, zahvaljujući Fanonsovoj maestralnoj analizi iznad očaja i ljutnje.

Uobičajeno razmišljanje među muslimanima je da se njih ne uzima zaozbiljno, da se ne doživljavaju zaozbiljno, niti se tretiraju kao jednakopravni. Ovo je, u svakom slučaju, osjećanje jednog dijela muslimana u Danskoj koje oni bez sumnje međusobno dijele. Nesrazmjerni odnosi u komunikacijama ili asimetrična komunikativna moć, ako se želi tako reći, doprinose tome da jedan partner doživljava onog drugog tako kao da ga ovaj ne želi čuti. U vezi s tim, Danci mogu reći muslimanima da oni mogu reći šta žele o danskim bogovima, a zauzvrat Danci mogu reći šta žele muslimanima i tako se ima privid jednakosti. Danci su generalno sekularni, a muslimani su generalno religiozni i svi znaju za postojanje zabrane slikanja poslanika Muhammeda kod muslimana sunnija. Muslimani znaju da je ovo lažna jednakost, jer oni nemaju mogućnost koju imaju Danci, odnosno nemaju mogućnost određivanja dnevnog reda diskusije o lokalnim i globalnim problemima. Ova razlika može djelomično objasniti nasilje u običnim reakcijama i zahtjev za prisebnost u korištenju slobode izražavanja kod drugih.

Događaj koji ilustrira ovu situaciju prezentiran je u medijima 2005. godine, a tiče se demonstracija u Afganistanu organiziranih nakon širenja glasina o tome da su američki vojnici u Guantanamu mokrili po Kur'anu. Glasine su provjerene i pokazalo se da je vojnik koji je bio optužen to i priznao, ali je objasnio da je on, ustvari, mokrio po jednom zatvoreniku (!) i da je nekoliko kapi mokraće, spletom nesretnih okolnosti, palo po primjerku zatvorenikovo-

vog Kur'ana. Takav je svijet koji mnogi muslimani subjektivno doživljavaju, i vjernički i nevjernički, sa vjerskim razlikama i vjerskim sličnostima.

Ali, da se okrenemo nazad, prema karikaturama. Historijski gledano, karikature su su *oružje onih slabih*, korišteno da se ponize i uvrijede oni jaki. Ali, karikature mogu biti i *oružje onih jakih*, kao što su bili antisemitski crteži i vicevi u Njemačkoj prije i u toku Drugog svjetskog rata. U ovom kontekstu, geopolitička situacija i muslimanska pozicija u Zapadnoj Evropi, i ne tako nevažno u Danskoj, pokazuju da je malo sumnje o tome kako su crteži bili doživljeni.

Ranjivost i kosmopolitski ideali

Na ovom svijetu ne može se postići apsolutna jednakost. Novinski oglas u maloj sjevernoevropskoj zemlji koji je doveo do nemira i nasilja u dalekim zemljama kao što su Nigerija i Afganistan pokazao je da članovi teritorijalno neograničnog društva mogu imati iste polazne tačke (koje oni, ustvari, nikad nemaju, ali to je jedno drugo pitanje). Ako je nesaglasnost opasna i ako će se svijet smanjivati zato što želimo živjeti zajedno, onda je jedino rješenje globalna etika bazirana na zajedništvu, gdje garantirano niko neće biti nikad uvrijeđen. To bi bio onaj spoljni rezultat pozicije koju Hitchens napada, gdje *respekt* i *potpuni obzir* vode do autocenzure i gdje oni tolerantni postaju zamoljeni da sa mnogo takta obrađuju one netolerantne. U svijetu u kome je vrijeđanje postalo globalizirano i tako lahko prenosivo kao elektronska pošta, mnoge suštinske debate mogu pronaći mjesto u privatnoj sferi osoba koje će prije propasti u zemlju nego što će uvrijediti onog drugog. Situacija je dobila globalne razmjere čak i za ručkom mr. Fieldinga u *A Passage to India*, gdje naši dobri Englezi idu tako daleko da su čak zabrinuti zbog menija, jer su gosti različite religijske pripadnosti.

Pod ovakvim režimom, javna sfera na kraju postaje prazna. Alternativa je istraživanje mogućnosti da se živi sa razlikama, odnosno u kosmopolitskom projektu kako je formuliran u Evropi, u svakom slučaju nakon Montaigne, ali

naročito nakon Kanta. Zamislimo da sekularni Danac prihvati muslimansku religioznost ozbiljno i odnosi se prema njoj sa respektom, otprilike na isti način kao što se odnosi prema svojim starim roditeljima sa poštovanjem, onda će on, u svakom slučaju, lahko saznati kako može manevrirati, verbalno i neverbalno, kako bi izbjegao da ih povrijedi. Da čovjek barem jednom nije pokušao manevrirati, jak je izraz i za one koji ne razmišljaju živjeti u istom društvu, mada oni već žive u njemu i samo ih dijele zidovi.

Kosmopolitsko ponašanje, koje za sobom povlači ličnu prisebnost, možda se može uporediti sa rezonom koji leži ispod zabrane koja se ovih dana izvršava u velikom dijelu svijeta – dovoljno ironično ne i u muslimanskim zemljama. Naime, Šveđanin koji živi pola godine u Kairu i pola godine u Göteborgu svoje pivo u Göteborgu može dobiti kad hoće i gdje hoće, ali mora ići napolje i zapaliti cigaretu. U Kairu on može pušiti gdje hoće, ali, zauzvrat, obično bez piva. Ovim se želi reći da se mora imati obzir koji varira sa kontekstom, tako da čovjek mora imati minimum socijalnog sluha da bi razumio ovo. Poenta je u sljedećem: Ako mi sada idemo zajedno napolje – da ja *zapalim*, a ti to ne radiš; mogu li ja, koji pušim, onda doći tebi, koji ne pušiš, i objasniti da mi uživamo u našim liberalnim pravima. Crteži poslanika Muhammeda za muslimane su kao pušenje duhana astmatričarima. Pušenje u društvu sa astmatičarem je nepriznavanje njegove prisutnosti. «Ti si kao zrak za mene.» Istovremeno, astmatičar može birati svoju reakciju na pušenje duhana; njegova neprijatnost je fiziološka i *hors-diskurs*, izvan diskursa. Bolja analogija za to je mr. Fielding u Forstersovom romanu. Nakon što je razmišljao jedan trenutak, on izostavlja svinjski kotlet i biftek i servira ovčetinu. On *bira* kako bi pokazao obzir; i hrana je ukusna i njemu, također. Kosmopolitske vrijednosti pretpostavljaju da čovjek priznaje da živi u istom društvu sa drugima – ne samo slučajno u istoj sobi, fizički – nego kao osoba sa drukčijim pogledima, što za sobom povlači ne samo prava, nego i odgovornost. Kad je jednoj indijskoj izdavačkoj kući ponuđen rukopis *Satanski stihovi*, autora Salmana Rušdija, izdavač

je bio nesiguran šta će učiniti, jer su već uveliko kružili kontroverzni komentari o knjizi. Izdavač je za savjet pitao Khushwant Singha. Singh je kompromisni liberal u Indiji; on preferira satiru, ali se dokazao i u drugim žanrovima nakon Drugog svjetskog rata. On mrzi sektizam, a sam se pobrinuo o tome da svi znaju da voli viski i lijepe žene. Zbog toga je, možda kao iznenađenje, došlo njegovo mišljenje da Rušdijevu knjigu ne treba objavljivati u Indiji. Njegovo obrazloženje bilo je da to stvarno želi samo mali broj članova indijske elite, a oni, ako baš toliko žele tu knjigu, mogu je lahko naručiti iz Engleske. Ako se ta knjiga objavi u Indiji, rezultati bi mogli biti nemiri i nepotrebno prolivanje krvi (Waldrop), a koliko ljudskih života je vrijedna jedna knjiga? A čovjek je mogao zaobići pristup gledanja na problem i objaviti knjigu u ime svetog prava slobode izražavanja.

Rušdijeva knjiga nije objavljena u Indiji, što se mora posmatrati kao pobjeda elastičnosti kosmopolitike koja ide iznad liberalizma i prihvata činjenicu da je različitost pretpostavka respekta, dakle da se međusobno posmatramo kao jedinice koje žive u istom društvu, u istoj sobi, a ne samo jedni pored drugih.

Sloboda izražavanja u praksi

U jednom govoru o *Cosmopolitanism*, autora Kwame Anthonyja Appiaha (Appiah, 2006.), John Gray piše: «Kao jedna pozicija u etičkoj teoriji, kosmopolitizam se razlikuje od relativizma i univerzalizma. Kosmopolitizam potvrđuje mogućnost za obostrano razumijevanje između pristalica različitih moralnih pogleda, ali bez davanja obećanja o nekom konačnom konsenzusu» (Gray 2006.).

Drugim riječima, misionarski entuzijazam, naprimjer, nije spojiv sa kosmopolitizmom, prije je to etička pozicija koja pretpostavlja da postoji jedan važeći put do dobrog života. Pitanje koje postavljaju liberali: Zašto tolerirati netoleranciju? Mogući odgovor može biti takav da njih niko i ne moli da to čine. Oni su samo zamoljeni da žive zajedno i da imaju obzir prema ljudima drukčijih uvjerenja. Ne treba se češati ako vas ne svrbi! Ponekad je ravnodušnost ono najbolje i ovdje se može reći da se *Jylland Posten*

pojavio kao prašak za svrbež. Ako nisu znali šta rade, onda je čovjek mogao posumnjati da je Rose Flemming imao jednu vrstu nagovještaja autizma.

Mi smo, jednostavno, prisiljeni da jedni druge prihvatimo ozbiljno ako hoćemo živjeti zajedno. Zato ravnodušnost ima neka očigledna ograničenja. I liberalna tolerancija ima svoja jasna ograničenja. Mnogi liberali su dokazano izuzetno netolerantni kad je u pitanju religioznost (imena kao što su Daniel Dennett, Richard Dawkins i Christopher Hitchens pripadaju ovdje – sva trojica su, u zadnje vrijeme, pisali knjige pune mržnje i nepopustljivosti prema religiji) i oni iz principa ne toleriraju nedostatak tolerancije kod onih drugih; ideju da je nešto sveto, oni primaju sa gnušanjem. Mnogi se, onda, pitaju: Zašto tolerirati vjersku mržnju i netoleranciju religije? Na osnovu ovoga, može se, sa čvrstim argumentima, reći da je *respekt* bolja polazna tačka nego tolerancija, na šta ukazuje i Vetlesen (2007:147). Tolerancija je snishodljiva, dok je respekt uzajaman i simetričan i on mora ići u oba pravca da bi funkcionirao. Muslimanski useljenici možda ne razumiju bolje odnos skandinavskih roditelja prema slavlju maturanata i feštama koje se organiziraju tim povodom nego što Skandinavci razumiju poruku da je Kur'an apsolutna istina. Mi se moramo međusobno uvažavati ako ništa a ono zbog toga što imamo pravo da markiramo naše nesaglasnosti. Mogući put je otpisivati jedni druge kao idiote ispranog mozga, ali to nije konstruktivno.

U primjeru sa karikaturama, bez obzira na sve, radilo se o vrijeđanju drugih, u svakom slučaju, gledano iz ugla manjine. Većina nesporeda i konflikata koji ukjučuju useljenike i etničke Norvežane u Oslu ima praktične uzorke i nema nikakve veze sa slobodom izražavanja. Naprimjer: Zašto roditelji djece useljeničkog porijekla, a koja su aktivna u sportu, rijetko sudjeluju u dobrovoljnom radu, koji je veoma važan sa ekonomskog aspekta za održavanje norveškog dječijeg sporta? Zašto neki useljenici dopuštaju da se njihova djeca igraju do kasno u noć ispred zgrada, što iritira norveške penzionere koji žele spavati u to doba? Zašto Norvežani tako rijetko pozivaju svoje komšije strance na

čaju čaja? Ovo su tipovi svakodnevnih problema koji utiču na zahlađenje i distancu između domicilnih i novopridošlih u lokalnom društvu. Između etničkih Norvežana i useljenika nema mnogo sukoba koji su direktno vezani za vjerske razlike. Muslimani vjernici i kršćani vjernici lahko nađu zajednički jezik

Najveća slabost mnogih verzija kosmopolitizma tiče se pretjerane vjere u dijalog, verbalnu komunikaciju, međusobno kognitivno razumijevanje itd. Tamo gdje ja živim, niko ga nije briga za koju političku partiju glasaju komšije i niko ne zna ko je vjernik a ko nije, ko sluša glasnu evropsku muziku, a ko ne. Nas to nije briga sve dok svako čisti dio snijega ispred svojih vrata i dok se međusobno uljudno pozdravljamo kad se sretnemo.

Kosmopolitizam može degenerirati u misionarski liberalizam, ali on može degenerirati i u ravnodušnost. Borba protiv ravnodušnosti je praktični zadatak koji se mora riješiti i koji se mora rješavati kolektivno. Kod rješavanja zajedničkog zadatka moguće je pokazati respekt koji trebamo posjedovati prije nego što se i počnemo međusobno približavati. Principijelni liberalni individualisti kao što je Hitchens mogu bez problema živjeti u kosmopolitskom društvu, a da ne respektiraju religiju drugog i njihovu vjersku praksu, ali samo ako prihvate da sudjeluju u zajedničkim aktivnostima sa njima. *Racionalni diskurs*, u koji i Hitchens i Ramadan vjeruju, samo je jedan korak ukupnog puta. Ništa se ne može porediti sa prljanjem ruku u zajedničkim aktivnostima. Može se reći, i to se često kaže, da nasilje počinje tamo gdje se završava govor, ali se, isto, može reći da nasilje počinje tamo gdje se završavaju zajedničke aktivnosti i saradnja. Zato nije dovoljno samo razgovarati o slobodi izražavanja, niti samo govoriti o tome da je približavanje jednih drugima sveto pravo te da je respektabilno imati obzira prema drugima.

Najveći resurs koji nedostaje danas nije arena za verbalne TV-duele i markiranje nesaglasnosti u medijima, nego arena koje nema, arena u kojoj bi čovjek sa najvećom mogućnošću mogao sudjelovati u zajedničkim aktivnostima, jer su one i obavezne i korisne, neću reći oslobađajuće. Junaci u ovom svijetu

nisu oni koji sjede i razgovaraju o zajedničkim vrijednostima, nego oni koji organiziraju zajednički rad u multikulturnom lokalnom društvu. Možda baš tu mogu početi neka buduća istraživanja slobode? Hvala Elisabeth Eide i Arne Johan Vetlesenu za dobre i relevantne komentare nakon prve verzije ovog teksta.

S norveškog:
Rasim Muratović

Literatura

- Appiah, Kwame Anthony (2006.): *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York: Norton.
- Bateson, Gregory (1972.): *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine.
- Bluitgen, Kåre (2006.): *Koranen og profeten Muhammeds liv*. København: penhavn: Høst & Søn.
- Dworkin, Ronald (2006.): The right to ridicule. *New York Review of Books*, 23. mars 2006.
- Eriksen, Thomas Hylland (2001.): *Bak fiendebildet: Poltisk islam og verden etter 11. september*. Oslo: Cappelen.
- Eriksen, Thomas Hylland i Halvor Finess Tretvoll (2006.): *Kosmopolitikk: En optimistisk politikk for 21. århundre*. Oslo: Cappelen.
- Gray, John (2006.): Easier said than done. *The Nation*, 30. januar 2006.
- Hitchens, Chrstopher (2006.): The case for mocking religion. www.slate.com, 4. februar 2006.
- Hitchens, Christopher (2007.) *God is not Great: How Religion Poisons Everything*. New York: Warner.
- Larsen, Rune Engelbreth i Tøger Seidenfaden (2006.): *Karikaturkrisen: En undersøgelse af baggrund og ansvar*. København: Gyldendal.
- Lau, Jürg (2006.): Allah und der humor. *Die Zeit*, 1. februar 2006.
- Ramadan, Tariq (2006.): *Free speech and civic responsibility*. *International Herald Tribune*, 5. February 2006.
- Togeby, Lise (2006.): Hvorfor er den politiske deltagelse blandt etniske minoriteter i Danmark så forholdsvis høj? I: Hedotft, Ulf, Bo Petersson og Lina Sturfelt, red: *Bortom stereotyperna? Invandrare och integration i Danmark og Sverige*. Göteborg: Makadam 2006.
- Vetlesen, Arne Johan (2007): *HVA Er etikk?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Waldrop, Anne (1999): Gud, og jeg vet ikke hva. Samtale med Khushwant Sing. *Samtiden* nr. 5/6-99, s. 112-122.